

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории древнего мира и средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной Академии Наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной Академии Наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск IX

Одесса

ФЛП «Фридман А.С.»

2011

ББК 63.3(237Ук,7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым Советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. Протокол № 5 от 21 февраля 2011 г.

Древнее Причерноморье. Выпуск IX / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – 520 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов IX Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2011 г. и была посвящена 90-летию со дня рождения этого выдающегося ученого. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, эпиграфики, археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор.

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова.

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова.

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор.

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ.

Руссес Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинэу, Молдова).

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ.

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины ОНУ имени И.И. Мечникова.

Рецензенты:

Бруяко И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ.

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

*Издание осуществлено при финансовой помощи **Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Кравца.***

ISBN 966-96181-5-1

© Кафедра истории древнего мира и средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2011

О.О. Маєрін (Київ, Україна)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КНЯГИНИ ОЛЬГИ В “ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ” МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Серед плеяди українських істориків найвидатніше місце посідає М. Грушевський, а його “Історія України-Руси” є найвагомим твором української історіографії й досі залишається “неперевершеною у використанні джерел і літератури”¹. І саме ця праця заклала “твердий фундамент під розвиток української наукової історіографії”², вона отримала високу оцінку і в світовій історичній науці, а за визначенням Дж. Томсона, цей твір є монументом історичної ерудиції³. Тому, як слушно відмітив Л. Винар, історіографічна спадщина М. Грушевського “і далі має виняткове значення в розвитку української історіографії і взагалі в розвитку української культури”⁴.

У вітчизняній історіографії досить довгий час праці М. Грушевського ігнорувалися. Та й на сьогодні доробок вченого майже відсутній у візантиністиці⁵, а в русистиці представлений спорадично. Цілісно праці М. Грушевського з періоду Русі стали темою лише дисертаційного дослідження Д. Бочарнікова “Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського”⁶. Відтак на сьогодні українська історична наука потребує критичного осмислення творчої спадщини М. Грушевського та залучення його праць у більш широкий науковий обіг.

В історіографії Русі одне з центральних місць належить діяльності княгині Ольги, зовнішня політика якої досліджується з залученням трьох корпусів джерел: руських, візантійських та німецьких. Однак до даних “Повісті временних літ” М. Грушевський ставився досить скептично. Вчений зазначав, що “Повість про початок Русі” є “тільки гіпотеза, наукова, як на той час, але нещаслива”⁷. У своїй історичній реконструкції М. Грушевський віддавав перевагу даним візантійських та німецьких джерел, серед яких виділяв *De serimoniis* Константина Порфірогенета та Хроніку Продовжувача Регіона Прюмського, переклади відповідних уривків з яких подав у “Виймах з жерел до історії України-Руси”⁸.

Правління Ольги М. Грушевський розглядав як період регентства за малолітства Святослава і відмічав, що з її регентства “переховалося два факти: оден – її війна з деревлянами, другий – її охрещення”. Сама ж така літописна тематична вибірка пояснюється тим, що в культурі Русі “Олег і Ольга се легендарна пара премудрих і хитрих князів”⁹. Розбираючи ці епізоди, як і О. Шахматов¹⁰, М. Грушевський зазначав, що в літописному образі Ольги маємо поєднання церковної традиції з народною – легендарною, яка зберігається і надалі¹¹.

Щодо древлянської війни, то, за висновками вченого, історичним фактом є сама війна, всі ж подробиці й перипетії, пов’язані зі сватанням древлянського князя, постали як спроба літописця пояснити причини нападу

київської княгині на древлян. Вчений прямо не аналізує причин походу Ольги на Іскоростень, однак зазначає, що вона була для Києва успішною і закінчилась “значним обмеженням старої древлянської автономії”¹². Фактично, М. Грушевський говорить про процес інкорпорації древлянської землі до складу Київської держави. Як пізніше відмітив Б. Греков, долю древлянської землі тоді мали вирішити її сусіди – Польща, Чехія, Угорщина чи Київська держава¹³. Таким чином, на початок правління княгині Ольги древлянська земля для Києва являла собою питання зовнішньої політики.

Важливе місце в історіографії ранньої Русі відводиться подорожжю Ольги до Царгорода, а також питанню часу і місця хрещення руської княгині¹⁴. На сьогодні ці питання найбільш повно висвітлені в працях М. Левченка¹⁵, Г. Літаврїна¹⁶, А. Сахарова¹⁷ та О. Назаренка¹⁸. Природно, що М. Грушевський у своїй “Історії України-Руси” також зупинився на розгляді зазначеної теми. Насамперед історик піддав розбору літописні повідомлення щодо подорожжя Ольги в Константинополь, з приводу яких відмітив, що вони, як і опис древлянської війни, “густо приодягнені легендою”¹⁹, і ця легенда розповідає про невідале сватання Константина VII до київської княгині. Власне й саме хрещення Ольги в літописному оповіданні, за висновками М. Грушевського, постає не як усвідомлений крок руської княгині, а як спосіб позбутися “залицання” імператора. Таким чином, М. Грушевський підсумовує, що “мудра княгиня зручно дурить хитрих греків, як обдурила темних древлян”²⁰. В самому ж літописному тріумфі Ольги над імператором М. Грушевський вбачав паралель до тріумфу Олегового, а з подробиць оповідання про Ольжине охрещення вчений проводив паралель з розповіддю про охрещення Володимира²¹.

Аналізуючи візантійські джерела, насамперед *De serimoniis* Константина Порфирогенета, М. Грушевський зазначає, що вони, говорячи про її прийоми, “нічого не згадують про її охрещення”²². Цей закид у мовчання Константина VII щодо даної події донедавна був загальновизнаним у науці і лише в останній час переглянутий у роботах Д. Гордієнка, за висновками якого, саме текст *De serimoniis* найбільш точно і повно передає хронологію хрещення княгині²³.

Попри те, що М. Грушевський чітко зазначає, що й німецькі джерела, а також візантієць Скіліца, та Пам’ять і похвала князю Володиміру Іакова Мніха теж пов’язують хрещення руської княгині з Царгородом, вчений віддає перевагу аргументу від мовчання *De serimoniis*²⁴. Відтак, М. Грушевський припустив, що Ольга охрестилася в Києві. Сама ж подія відбулась таємно, а тому і не набула значного розголосу в суспільстві, а, отже, й не була відома літописцю.

На сьогодні в історіографії маємо дві групи вчених, які підтримують концепцію про хрещення княгині Ольги в Києві. Одні вважають, що вона охрестилася до поїздки в Царгород (Є. Голубинський²⁵, М. Приселков²⁶, С. Висоцький²⁷, Г. Острогоський²⁸ та М. Брайчевський²⁹), інші – що по

поверненню до Києва (серед яких такі авторитетні вчені, як Д. Оболенський³⁰ та Ж.-П. Аріньон³¹). М. Грушевський належить до другої групи істориків і зазначає, що хрещення Ольги “мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, але скорше по ній, як перед нею, бо візантійські протоколи нічим ще не натякають, що Ольга була християнка”³². Однак, аргумент від мовчання не є цілком переконливим. Як зауважив О. Назаренко, Константин дійсно міг зазначити акт хрещення княгині Ольги, але не був зобов’язаний це робити³³. Відповідно верхню межу датування часу охрещення руської княгині М. Грушевський кладе на 958 р., “бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена”³⁴.

Саму ж подорож Ольги до Царгорода М. Грушевський розглядає як суто дипломатичну. Спираючись на гіпотезу М. Знойка³⁵, М. Грушевський підтримав думку, що цим візитом Ольга хотіла покращити торгівельні умови, створені Ігоревим трактатом³⁶. На такий характер візиту вказує наявність в її почті послів та купців, як і в переговорах Ігоря 944 р.³⁷ Таку ж паралель проводить і Г. Літаврін³⁸, хоча й не погоджується з думкою про невігідність Ігорєвого договору 944 р.³⁹

Щодо часу самої подорожі Ольги до Царгороду, за даними *De serimoniis*, в науці існує досить довга дискусія. Вона була започаткована ще у XVIII ст. німецьким вченим Геснером і триває до сьогодні⁴⁰. В трактаті *De serimoniis* не вказаний рік, а лише дати і дні тижня прийому руської княгині. Ці дати і дні за правління Константина VII Порфірогенета збігались двічі – в 946 р. та в 957 р. Відповідно, в науці й щодо цього питання існує також дві групи вчених. Одні історики (найбільш ґрунтовно розроблено в працях Г. Літаврїна⁴¹) підтримують дату – 946 р., інші (найповніше розроблено в працях О. Назаренка⁴²) – 957 р. М. Грушевський спеціально не зупиняється на розгляді цього питання, а пристає до другої позиції і чітко вказує на 957 рік візиту Ольги в Константинополь за даними *De serimoniis*⁴³.

Сам прийом архонтіси русів Ольги М. Грушевський описує, досить тісно притримуючись тексту джерела. Дещо детальніше на проблемних ситуаціях вчений зупинився у коментарях до перекладу уривку з 15 книги *De serimoniis* про прийоми княгині Ольги у “Виїмках з жерел до історії України-Руси”⁴⁴. Натомість в “Історії України-Руси” М. Грушевський серед дискусійних питань зупинився на епізоді зі звільненням Ольги від проскінези на аудієнції в імператора як особи “високої” і “шановної”⁴⁵. Щодо проблеми малої суми, виданої Ользі та її почту, вчений припустив, що вони являли собою “пожиточні гроші, діти, які візантійське правительство було обов’язане виплачувати – “слебное” умов 907 і 944 р.”⁴⁶

Відніс М. Грушевський до легендарних і той факт, що по охрещенні Ольга стала хрещеницею імператора. Однак, як показано в новішій історіографії, це була типова практика візантійських політичних хрещень, і такі приклади в історії Візантії не поодинокі⁴⁷. Так само М. Грушевський скептично поставився й до літописної звістки, що Ольга обіцяла прислати по

поверненні в Київ імператору “многи дари” і “вои в помощь”, у чому, з одного боку, вчений вбачав прагнення візантійського імператора пожитись за рахунок Ольги⁴⁸, а з другого, це підтверджує його ж концепцію про те, “що подорож Ольги до Царгорода мала політичний, дипломатичний характер, а не робила ся для охрещення”⁴⁹. Однак зазначене літописне повідомлення відображає традиційний обов’язок неофіта щодо хрещеного батька – імператора.

Загалом на основі аналізу даних *De cerimoniis* М. Грушевський приходить до висновку, що Ольгу приймали при візантійському дворі досить чесно. На підтвердження цього вчений посилається на Скілицю, який у своїй хроніці зазначив, що руська княгиня в Константинополі була “пошанована гідно”⁵⁰. Однак, “вдова славного Ігоря сподівалась собі на візантійським дворі ліпшої чести, ніж яка була показана сирійському послови”⁵¹. Звідси ж і відповідь Ольги візантійським послам: “скажи ти цареви: прийди та постій у мене на Почайні...” М. Грушевський розглядає як політичний хід княгині, яким вона викрутилась від виконання власної ж обіцянки⁵², чим, знову ж, перехитрила “легкодушного” імператора. Проте, у новітній історіографії були запропоновані і більш раціональні пояснення цього епізоду з затримкою візантійського посольства. Так, наприклад, на думку Д. Гордієнка, така відповідь княгині була пов’язана зі свідомою затримкою грецького посольства в Києві на час, доки Ольга чекала на повернення власної місії до Оттона I⁵³.

Щодо західного вектора зовнішньої політики княгині Ольги, цілком природно, що М. Грушевський піддає розбору дані так званої Хроніки Продовжувача абата Регінона Прюмського (хоча в примітках відмічає й пізніші німецькі джерела – Гільдесгаймські, Кведлінбурзькі та інші. Спеціального розгляду їх не проводить, так як вони не дають жодної додаткової інформації). Посилаючись на дані “добре обізнаного з руськими справами” Тітмара Мерзебурзького, М. Грушевський категорично відкинув припущення М. Карамзіна⁵⁴, що в німецьких джерелах мовиться не про Русь, а про послів з острова Рюген⁵⁵. Не підтримав вчений і думки, що впливає з буквального прочитання тексту Продовжувача Регінона, ніби то “посли Ольги були прості обманці”⁵⁶. Не погоджується М. Грушевський і з припущенням, що Ольга, подібно до болгарського Бориса, не діставши єпископа з Константинополя, прагнула отримати єпископа латинського⁵⁷. За концепцією вченого, Ольга не виношувала планів щодо навернення Русі в християнство, а тому й не потребувала єпископа взагалі, а “охрещення Ольги було її особистою справою”⁵⁸.

Таким чином, і до германського короля, Ольга посилала посольство суто в політичних справах, натомість “Оттон схотів використати сю нагоду для місіонерства”⁵⁹, що цілком узгоджувалось з його політикою з навернення у християнство східних слов’ян. На сьогодні протиставляння політичних акцій і християнізації для доби середньовіччя виглядає не зовсім коректним.

Та і сам М. Грушевський відмітив, що для Оттона I “християнство служило його політичним цілям”⁶⁰. Тому можна говорити про певну взаємообумовленість діяльності християнської церкви і держави, а отже й про переплетення різних мотивів у закордонній політиці як Оттона I, так і Ольги. Відтак і концепція М. Грушевського про суто політичний характер місії Ольги до Оттона I цілком може бути підтримана⁶¹.

Можна зазначити, що хоча й підважуються деякі концептуальні положення М. Грушевського щодо зовнішньої політики київської княгині Ольги, вчений висунув і низку гіпотез, які в подальшій історіографії знайшли своє висвітлення. А тому “Історія України-Руси” М. Грушевського і надалі містить значний евристичний потенціал для наукових пошуків в сфері історії Русі.

¹ Сисин Ф. “Історія України-Руси” Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конф. – Львів, 1999. – С. 3.

² Винар Л. Михайло Грушевський – історик України // Михайло Грушевський. 36. наук. праць і мат. Між. юв. конф., присв. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 20, 31.

³ Thompson J. A History of Historical Writing. – Gloucester, Mass., 1967. – Vol. 2. – P. 627.

⁴ Винар Л. Вк. праця. – С. 14.

⁵ З зазначеної теми “Історія України-Руси” М. Грушевського використана лише у Д. Гордієнка [Див.: Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги: історіографічна традиція в контексті реалій X ст. // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. 36. наук. праць. – 2006. – Вип. 14. – С. 9].

⁶ Бочарніков Д. І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського. Автореф. ... к. юрид. наук. – Харків, 1999. – 16 с.

⁷ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – С. 69.

⁸ Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси до половини XI віка. – Львів, 1895. – С. 67–69, 74.

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 447.

¹⁰ Шахматов. А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – С. 111–114.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 447.

¹² Там само.

¹³ Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М., 1942. – С. 48.

¹⁴ Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги: історіографічна традиція в контексті реалій X ст. – С. 5–17.

¹⁵ Левченко М. В. Очерки по истории Русско-Византийских отношений. – М., 1956.

- ¹⁶ Підсумок наукового доробку з цього питання вченого див.: Литаврин Г. Дипломатия русской княгини Ольги // Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 154–213.
- ¹⁷ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. – М., 1980. – С. 260–315.
- ¹⁸ Доробок вченого узагальнено в: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – М., 2001. – С. 219–310.
- ¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 449.
- ²⁰ Там само. – С. 450.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С. 451.
- ²³ Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // RUTHENICA. – К., 2006. – Т. V. – С. 18.
- ²⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 451.
- ²⁵ Голубинский Е. Е. История русской церкви. Изд. 2-е. – М., 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 79.
- ²⁶ Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XII вв. // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 101–102.
- ²⁷ Высоцкий С. А. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 158.
- ²⁸ Острогорский Г. А. Византия и киевская княгиня Ольга // To Honor Roman Jakobson. The Hague. – P., 1967. – Vol. VII. – P. 1461.
- ²⁹ Брайчевский М. Ю. Ольга и Константинополь // Южная Русь и Византия. Сб. науч. тр. – К., 1991. – С. 17.
- ³⁰ Оболенский Д. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. // Проблемы изучения культурного наследия. – М., 1985. – С. 41–42.
- ³¹ Ариньон Ж.-П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // ВВ. – 1980. – Т. 41. – С. 123, 124.
- ³² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 451.
- ³³ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С. 272.
- ³⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 451.
- ³⁵ Знойко Н. О походах Святослава на Восток // ЖМНП. – 1908. – Ч. XII. – С. 293.
- ³⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 452.
- ³⁷ Там само. – С. 450.
- ³⁸ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С. 196–197.
- ³⁹ Там само. – С. 75, 78.
- ⁴⁰ Див.: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С. 221–223.
- ⁴¹ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. – С. 174–190.
- ⁴² Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С. 219–286.
- ⁴³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 452.
- ⁴⁴ Див.: Грушевський М. С. Війми з жерел до історії України-Руси. – С. 67–69.
- ⁴⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 452.
- ⁴⁶ Там само. – С. 453.

- ⁴⁷ Див., наприклад: Оболенский Д. Византийское Содружество Наций. Шесть византийских портретов. – М., 1998. – С. 70.
- ⁴⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 450.
- ⁴⁹ Там само. – С. 454.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С. 450, 454.
- ⁵³ Гордієнко Д. Византийський фактор зближення Русі і Германії за княгині Ольги та Оттона I // Просемінарій: медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7. – С. 69.
- ⁵⁴ Карамзин М. Н. История государства Российского. Изд. 5. – СПб., 1842. – Кн. 1. – С. 110, прим. 395.
- ⁵⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – С. 455, прим. 1.
- ⁵⁶ Там само. – С. 455.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – С. 456.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Див.: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С. 291–306; Gordiyenko D. The Mission of Kievan Princess Ol'ga to the King Otto I in the Context of Rus' and Germany Foreign Policies // Byzantinoslavica. – 2008. – V. 66. – P. 107–118.

*А.Е. Малукевич (Одесса, Украина),
С.М. Агульников (Кишинэу, Молдова)*

НОГАЙСКИЙ МОГИЛЬНИК В КУРГАНЕ № 2 У С. МОЛОГА НА НИЖНЕМ ДНЕСТРЕ

В ноябре–декабре 2004 г. Моложская археологическая экспедиция Одесского Археологического музея НАН Украины провела охранные раскопки кургана № 2 у с. Молога (курган № 1 раскопан в 1999–2000 гг.). Целью работ являлись спасательные раскопки кургана, в центре насыпи которого весной 2004 г. грабителями был вырыт большой шурф.

Курган располагался на высоком коренном правом берегу Днестровского лимана в 0,7 км к СЗ от окраины с. Садовое (Молога-Малая) Белгород-Днестровского района Одесской обл. Украины. Насыпь кургана постоянно распаивалась, местами и глубокой, до 1,0 м, плантажной вспашкой. Высота кургана 0,8 м от уровня древней дневной поверхности, и 1,7 м от уровня материка. Диаметр кургана 42 м (рис.1). В результате раскопок было исследовано 165 захоронений различных культурно-исторических эпох. Сооружение первоначальной курганной насыпи связано с погребением ямной культуры. Впускные ямные и поздняямные погребения представляли наиболее ранние горизонты кургана 2, был исследован также ряд погребений эпохи поздней бронзы и скифского времени¹. В разрушенной